

Татяна Стахова¹

ЗА ТВОРЧЕСКИТЕ ПОДХОДИ КЪМ ИЛЮСТРИРАНЕТО НА КНИГИ

Tatiana Stakhova

CREATIVE APPROACHES TO BOOK ILLUSTRATION

Abstract: The paper is devoted to various creative approaches that an artist can apply to book design and illustration. These approaches are accompanied by examples of works by famous artists. The conclusion is made that the systematic analysis of creative approaches to book illustration in classes with students is important for increasing their visual literacy, activating creative thinking and developing professional skills.

Keywords: illustration, book design, illustration storyboard, process of illustration.

Важна задача по време на следването си в университета на студентите – бъдещи художници на книги – е да се усвоят разнообразни творчески подходи към илюстрирането на издание. Това се осъществява чрез визуално запознаване с творбите на различни илюстратори, изучаването на теорията на илюстрацията и личното експериментироване. Колкото по-разнообразни са представите, знанията, уменията и навиците, придобити от студентите, толкова по-лесно ще им бъде в бъдеща професионална дейност и толкова по-богати и по-оригинални ще станат техните авторски решения като илюстратори.

Творческите подходи към илюстрирането могат да се разглеждат по различни начини. Те могат да бъдат възприети като визуални техники и методи, използвани от художника за създаване на една илюстрация². В този случай илюстрацията се разглежда като самостоятелна творба. В същото време тя като понятие е по-конкретна от отделно изображение или рисунка. Тя винаги се свързва с определен текст (предимно на литературно произведение) или идея, изразена с думи. Освен това, тя е свързана и с книгата като физически обект.

Във връзка с това творческите подходи към илюстрацията се определят и като начини на работа, обусловени от особеностите на текста на произведението, неговия жанр или структура,

¹ tatiana.s.stakhova@gmail.com

² Класическите техники се свързват с живопис и графика и такива медии като акварел, гваш, темпера, туш, молив, въглен, мастило и др. Некласическите се разделят на дигитални (колаж, обработени снимки, илюстрации, изпълнени по начини, характерни за графичен дизайн като „флет“, „лайн-арт“ и т.н.) и недигитални (графика, отпечатана ръчно по трафарет, хартиена пластика, пластилинова илюстрация и др.). Творческите подходи към илюстрацията се разглеждат и като начини за изграждане на композиция и перспектива, използване на цвят, тон, контраст, светлина и сянка и др.

предназначението на книга, както и от нейните пространствени характеристики (кодексова структура от подвързани листа). Тази статия по-нататък ще бъде посветена на творческите подходи, свързани с посочените специфически особености на илюстрацията.

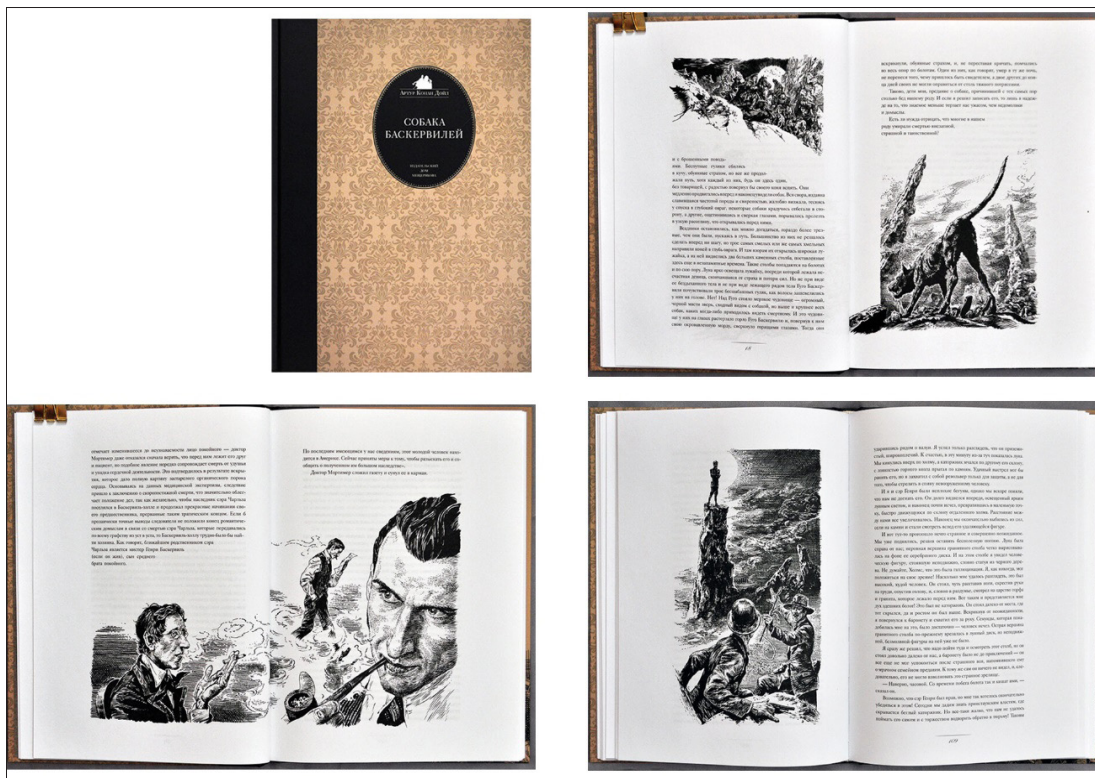
За да избере изобразителен подход за своята работа, художникът трябва да се запознае със съдържанието, структурата, жанра и назначението на произведението, което ще бъде илюстрирано. Тези неща са основата, върху която той може да избере дизайна на изданието и неговите пространствено-физическите характеристики като отправна точка на своята работа и да подчини на тях илюстрациите. В същото време той може да отдаде приоритет на илюстративната система на книгата, основана на особеностите на текста, и тогава тя ще зададе посоката на дизайна – оформлението на изданието. Работата върху илюстрациите и композицията на книгата може да се извършва и едновременно.

Класическият подход се състои в това, че първоначално се осмисля общата композиция на книгата, включително нейния формат (размерите, които тя заема в пространството), брой страници, наборно поле, книжен макет страница по страница, авантитул, титул, фронтиспис, организацията на вътрешните части (шмуцтитули), типография (шрифт и кегели), декоративни заглавни букви, номерацията на страници, колонтитули, твърди или меки корици и др. Когато цялостната композиция бъде уточнена, тя ще започне да влияе върху параметрите на илюстрациите в тази книга. Например, форматът на изданието ще определи размера на илюстрациите (за професионалните художници е препоръчително да създават илюстрации във формат на страница или разтвор или малко по-големи). Броят на страниците в една книга ще повлияе на броя на илюстрациите в нея.

Наборното поле също оказва влияние: исторически, поради технически причини, размерите на илюстрациите са били ограничени до полетата на наборна дъска. Сега такова ограничение няма, но начин, при който илюстрацията се разполага в рамките на книжното наборно поле продължава се използва често, тъй като придава хармоничен и завършен вид на книжния разтвор.

При създаването на макета на книга също се решава въпросът за местоположението на илюстрациите на всяка страница и техния вид (прави се сториборд). Обикновено изображенията отразяват най-ярките моменти от повествованието и се разпределят относително равномерно вътре в книгата. В зависимост от местоположението на разтвора илюстрациите се класифицират на поставените в рамките на наборното поле или на живо и композирани на разтвор, цяла страница и част от страница³.

³ Подробна класификация може да се види в книгата: Герчук, Е. Архитектура книги. – М.: Индекс-Маркет, 2011. С. 116.

„Баскервилското куче“ на А. Конан-Дойл с илюстрациите на Антон Ломаев. Издателска къща на Мецержаков (Русия), 2014 г.

Пример за книга с подобен подход към дизайна и илюстрирането е „Баскервилското куче“ от А. Конан Дойл с илюстрации на художника Антон Ломаев.

Книгата съдържа илюстрации на разтвор и страница, на половина и една трета от тях, и илюстрациите винаги се вписват много хармонично в наборното поле. Текстът на книгата е разположен на страниците така, че да поддържа визуално композицията на илюстрациите, като плавно следва границите им и деликатно оставя „въздух“ там, където е необходимо. Изображенията изпълват равномерно цялата книга, и зададеният визуален ритъм се запазва през цялото издание.

Илюстрациите са динамични с изобилие от кинематографични планове и ракурси. Както отбелязва техният автор, художникът А. Ломаев, „ако вземете образ като Шерлок Холмс, който е бил илюстриран милион пъти, вие неизбежно ще започнете да търсите нещо свое, което рано или късно ще ви доведе до някои резки решения в графика.“⁴

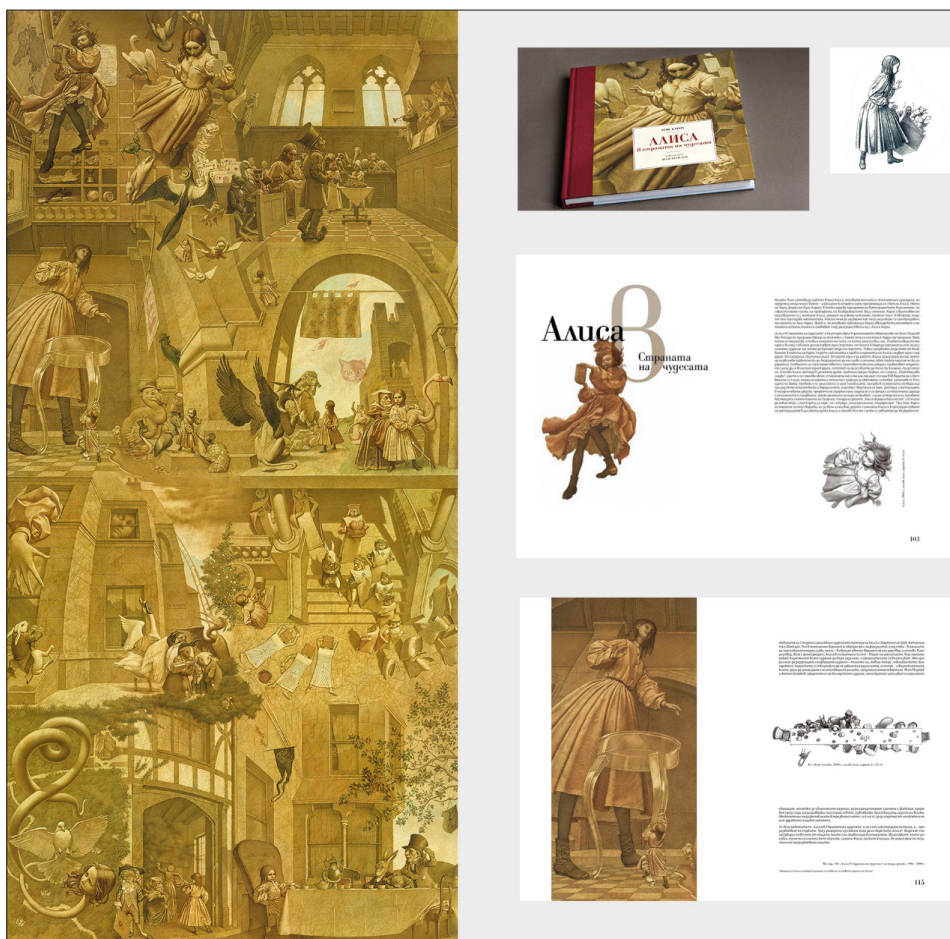
След като разгледахме класическия подход към дизайна и илюстрацията на книга, базиран на нейната обща композиция (дизайн) и пространствени и физически характеристики, нека сега се обърнем към един по-нестандартен подход. При него илюстрацията до голяма степен определя композицията на книжното тяло. Един от интересните примери тука е книгата „Алиса в страната на чудесата“ на Л. Карол с илюстрации на Ясен Гюзелев. Подходът на Ясен Гюзелев при илюстрирането на тази книга може да се нарече нестандартен, защото в работата си илюстраторът се основава не на композицията на книгата и конструкцията на книжния кодекс, а на текста на Л. Карол и на това как художникът го представя в своето въображение.

Ето какво пише за това Красимир Илиев в книгата, посветена на творчеството на Ясен Гюзелев: „Първата евристична идея е всички събития да населяват една картина, от която в бъдеще оформителите на различните издания ще могат да вземат отделни парчета. Това е неизбежен резултат от вникването в текста на Карол, където събитията и превъплъщенията на Алиса следват едно след друго, без йерархия, без кульминация. ...Огъването на пространството и противополож-

⁴ Федоров, В. Равнодушно отношение к делу – это дурной вкус. Интервью с Антоном Ломаевым. Лабиринт [Уеб-сайт. Прегледан 13.05.2024 г.]. URL: <https://www.labyrinth.ru/child-now/intervyu-s-antonom-lomaevym/>.

ните ракурси позволяват отделните сцени да се вплитат една в друга, потокът на действието да тече ту вихрено, ту успокоено⁵.

В резултат на тази идея Ясен Гюзелев създава илюстрации за Алиса върху една изобразителна повърхност (орехова дъска, върху която работи с темпера), което позволява на изданието да се проектира по различни начини, чрез изрязването на необходимите части от изображението. Илюстрацията тук започва да изпълнява функцията на конструктор. По-късно Ясен Гюзелев добавя около 50 монохромни илюстрации към комплекта, като ги прави на хартия в същия стил като основната картинна илюстрация. Така от „части на конструктора“ различни издателства могат да сглобяват издания на „Алиса“ според вкуса и желанията си.

„Алиса в страната на чудесата“ на Л. Кэрол с илюстрациите на Ясен Гюзелев. Издателство „Хеликон“ (България), 2015 г.

През 2000 г. „Алиса в Страната на чудесата“ е била издадена от берлинското издателство „Aufbau-Verlag“. Изданието включва части от картината върху дърво, която е приложена в края на книгата в своя цял вид с незначително уголемяване. Така читателят, който е завършил четенето, може да го прегръща в цялостност и да се разхожда до безкрайност из страната на чудесата, максимално доближавайки вдъхновеното лъкатушене на художника⁶.

По-горният пример показва, че е възможно да се създават илюстрации за книга преди етапа на изясняване композицията на бъдещото издание. Изборът на този подход зависи от въображението на художника, от това как той визуално „чувства“ и предава текста на произведението.

Нека разгледаме още един пример за илюстриране и проектиране на книга, в който илюстраторът при разработване на визуална стратегия на изданието, се ръководи от спецификата на текста. Това е книгата на У. Шекспир „Хамлет; сонети; Ромео и Жулиета“ с илюстрации на Сава

⁵ Илиев, К. Ясен Гюзелев. София, издателство РИВА, 2021, с. 103–115.

⁶ Пак там.

Бродский. За първи път книгата е публикувана през 1982 г. в Русия, а през 2018 г. руското издателство „Речь“ е направило нейното преиздаване⁷.

Сава Бродский подчинява както композицията на книгата, така и композицията на илюстрациите на литературния жанр на пиесата и нейна структура, като всичко в дизайна на изданието е насочено към създаването на впечатление като при гледане на театрално представление.

Всеки акт в трагедиите на Шекспир съдържа илюстрация на разтвор и шмуцитул (илюстрация към началото на акта) на две страници всеки; има една обща илюстрация за „Сонетите“ и обща въвеждаща илюстрация. Всяка илюстрация се отнася до конкретен акт или действие, което, въпреки че нарушава класическите канони за разпределяне на илюстрациите в книжен блок на равни интервали или в отделни тетрадки, когато се чете, не предизвиква усещане за дисонанс и не налага припряно прелистване на страниците⁸.

Художникът избира нестандартен формат за своите илюстрации, засилващ приликата с театрална сцена. „Творбите на Сава Бродский не са илюстрации с размер на страница, познати на повечето читатели, а по-скоро широки илюстративни платна, които не съответстват на формата на изданието. Първоначално те са проектирани като вмъкнати форми с капаци които читателят трябва да отваря всеки път, когато иска да види нова илюстрация“. Това създава аналогия с повдигане на завесата в театъра, „създава усещане за премерено и вгълбено четене на текста и внимателно разглеждане на всяко изображение. Размерът на рисунките е 29 на 92 см, тоест те имат почти метър широчина и се сгъват“⁹.

„Хамлет; сонети; Ромео и Жулиета“ на У. Шекспир с илюстрациите на Сава Бродский. Издателство „Речь“ (Русия), преиздание. 2018 г.

⁷ Видео ревию на книгата може да се гледа в интернет от: URL: <https://www.youtube.com/watch?v=co3MqGwqsOk>.

⁸ „Уильям Шекспир“ в иллюстрациях Саввы Бродского. [Онлайн. Публикуван 20.11.2022 г. Прегледан 13.05.2024 г.]. URL: https://vk.com/@absque__nota-uilyam-shekspir-v-illustriaciyah-savvy-brodskogo.

⁹ Пак там.

В илюстрациите всички герои са изобразени едновременно на фона на декоративните елементи. Художникът отбелязва: „Стремих се да подреда героите и символите на техните действия и характери според принципа на театралния мизансцен, когато публиката може да види всички герои наведнъж, но някои от тях излизат на преден план, в кръг, очертан от светлина, докато други плавно се оттеглят в сенките, в небитието, без обаче да изчезват от погледа – заминават, но не си отиват... Докато работех върху тази книга, по някакъв начин се почувствах като театрален режисьор.“¹⁰

Героите се подреждат в мизансцени на фона на сводовете на замъка на датските крале или италиански ренесансов град. Декорациите преливат една в друга и показват всички събития от сцената, към която е създадено изображението. Пространството пред замъка се превръща в портретна галерия, а след това в тронната зала; улиците на града се трансформират в интериора на катедралата, а по-късно се превръщат в спалнята на героинята¹¹.

Следващата идея, която Бродски използва, за да приближи максимално визуалната прилика с театъра, е еднаквата перспектива на всички илюстрации – точно такава, като тази на зрителя в залата, и съответно на общия план. Освен това Бродски прилага принципа на логическата визуална симетрия за всички илюстрации. Всички тези подходи, взети заедно, дават на художника очакван качествен резултат. „Нищо не пречи на читателя да се наслади на атмосферата на средновековните трагедии, а илюстрациите му позволяват да се почувства като театрален зрител. Основната мисия на художествения дизайн – потапянето в творбата, предаването на нейните настроения и идеи – е напълно изпълнена в това издание.“¹²

Интересно е, че подходът на Бродски по отношение на ракурсите и плановете е противоположен на традиционния, според който създаването на ритъм в книгата се осигурява чрез редуване на илюстрации в голям, среден и малък план, с различни ракурси, динамични и статични изображения, цветни и монохромни, със фон и без такъв. Бродски създава силен ритъм, използвайки един и същ общ план. Неговите илюстрации са спокойни и статични, практически липсва динамика. Всички имат фон, който играе ролята на театрална декорация. Както се вижда от примерите (от книгата), с помощта на илюстрации в едни и същи ракурс и формат е възможно да се създадат убедителен композиционен ритъм и запомнящо се визуално впечатление от изданието. В същото време прилагането на подобен подход трябва да бъде обосновано от особеностите на текста и жанра на произведението. Във връзка с това, актуално е съждение на Т. Никитина, че „художникът може да разгърне действието на книгата, като избере една гледна точка, или може да сменя ракурси, да търси кадри и да се превърне в оператор с движеща се камера на своето рамото...“ В същото време „най-добрият и правилен дизайн е този, който органично се слива с книгата и не доминира“¹³.

Друг интересен творчески подход е асоциативно илюстриране. При него художникът се опира не само на литературно произведение, но и на други източници на информация, които могат да бъдат свързани с него. Така например, художникът Атанас Атанасов при илюстрирането на поезията на Едгар Алън По установява връзка между неговите стихове и иконографията¹⁴ на картите Таро. В резултат на това той рисува илюстрации към книгата под формата на карти Таро,

¹⁰ В списание „Смена“ за септември 1981 г., № 1306 е публикувано интервю със Сава Бродски „Пред огледалото“. Виж: „Перед зеркалом“: интервю Саввы Бродского. Журнал „Смена“. [Уеб-сайт. Публикуван 28.09.2010 г. Прегледан 13.05.2024 г.]. URL: <http://smena-online.ru/stories/pered-zerkalom>.

¹¹ Новинки издателства „Речь“ [Онлайн. Публикуван 23.05.2017 г. Прегледан 13.05.2024 г.]. URL: <https://enibook.livejournal.com/4011691.html>.

¹² „Уильям Шекспир“ в илюстрациях Саввы Бродского... също там.

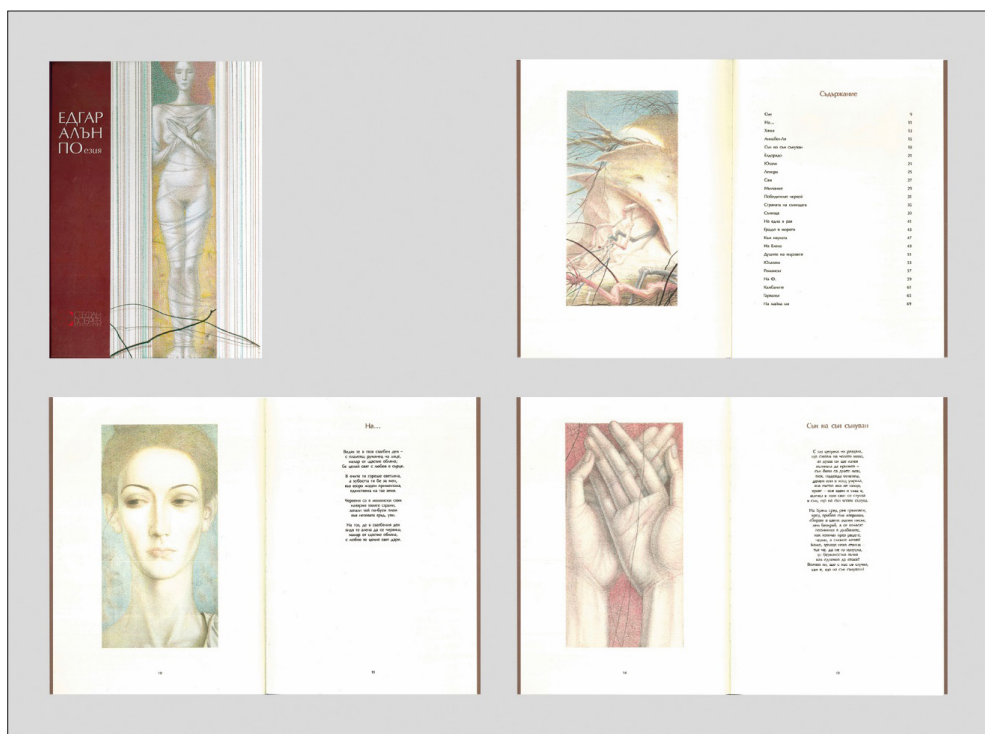
¹³ **Никитина, Т. Ю.** Особенности иллюстрирования различных типов изданий // Картинки и разговоры. Сайт про книжку-картинку. [Уеб-сайт. Датата на публикуване 11.03.2013 г. Прегледан 13.05.2024 г.]. URL: <http://www.fairyroom.ru/?p=13584>.

¹⁴ Иконографията се отнася до строго установени правила за изобразяване на определен предмет или лице (образците), които художникът трябва да спазва и които са съществували в средновековното изкуство; описание на изображения на всеки предмет или лице, тълкуване на тяхното значение, символика,

чийто смисъл и символика съответстват на текста на стиховете. Както отбелязва самият художник, някои от неговите илюстрации пряко съответстват на значението на картите Таро, докато други са нарисувани в съответствие с иконографията на Таро и към тях са добавени подходящи текстове от Едгар По.

След като намира връзка между поетичните текстове на По и символиката на картите Таро, А. Атанасов замисля два проекта едновременно: книга и тесте карти. Художникът рисува над двадесет рисунки по стихове на По, отличаващи се с внимание към детайла, елегантност и ефирна тоналност. Илюстрациите с размери 11x22 см са направени с цветни моливи. Богато илюстрираната книга е отпечатана на плътна хартия като луксозно издание. Атанас Атанасов подготвя и колекционерско издание на карти Таро, състоящо се от 22 графични листа в кожена кутия, върху които са представени кратки цитати от стихове.

Художникът отбелязва, че зрителят по различен начин схваща изображенията и символиката на картите - според собствената си култура, интереси, предпочитания и не на последно място опит и възпитание. Това, че наред с изображенията се появяват и цитати от стихове на Едгар Алън По, прави още по-сложно и без това многопластово значение на всяка карта.

„Поезия“ на Едгар Алън По с илюстрациите на Атанас Атанасов.
Издателство „Стефан Добрев“ (България), 2014 г.

Отличим е авторският подход към композицията на илюстрациите, които в неговия случай са карти. „Обикновено фигурите на картите Таро са нарисувани с едни и същи пропорции за всяка колода, като до голяма степен се повтарят една и съща композиция и монотонно излъчване. В тестето карти по стихове на Едгар Алън По подходът е съвсем различен – тук композициите се редуват – фигури в цял ръст, полуфигури, близки планове, пейзажи“¹⁵.

атрибути и тяхното систематично изследване; колекция от изображения на човек или митологичен герой. Виж: Речник на чуждите думи. – 15-то изд. кор. – М. Рус. Яз., 1988. С. 187.

¹⁵ Атанасов, А. Проучване, адаптация и реализация чрез средствата на рисунката на карти Таро (върху творчеството на Йеронимус Бош, Густав Климт, Едгар Алън По): автореферат дис. доктор по изкуствознание и изобразителни изкуства. София, НХА, 2018, с. 25.

Пример от книгата, илюстрирана от Атанас Атанасов показва, че илюстрацията може да бъде асоциативна интерпретация на литературното произведение, а не неговото буквално визуално възпроизвеждане.

След като бяха разгледани различни творчески подходи към илюстрацията, могат да бъдат формулирани обобщения, логично произтичащи от статията.

Преди всичко, творческите подходи към илюстрирането на книга могат да се разглеждат като изобразителни техники, начини и средства, използвани от художника за създаване на изображения; те могат да се разглеждат и като методи на работа, обусловени от особеностите на текста и физическите параметри на книгата. Подходът на художника се определя от съдържанието, жанра, структурата (пиеса в действия, роман в глави и т.н.) на книгата и нейното общо смислово внушение. В зависимост от тези параметри художникът започва оформлението на книжното тяло от композицията (формат, наборно поле, шрифт и т.н.), плавно интегрирайки илюстрациите в нея; или от илюстрациите, които ще окажат значително влияние върху общата композиция на изданието. Създаването на илюстрациите и композицията на книгата може да се извършва и едновременно.

Класическият подход при работа върху определена книга включва първоначално опиране върху общата композиция и структурата на книжния кодекс¹⁶; нетрадиционният – на илюстративната система, произтичаща от особеностите на текста, възникващите смислови асоциации и др.

Постигането на силно визуално въздействие на изданието и създаването на ритъм и енергия между текста, жанра, структурата на книгата, нейния дизайн и илюстративна система са възможни по различни начини. Най-популярният се състои в използването на различни ракурси, планове, видове илюстрации в книжното тяло. Неконвенционалният начин включва действие от „противоположното“ – чрез създаване на ритъм с помощта на ритмично повтарящи се еднакви елементи (един план, един ракурс, визуална симетрия и др.).

Различните творчески подходи и илюстриращи ги примери с творби на художниците на книги биха били от полза в учебния процес на студенти от различни художествени специалности в академии и университети. Това би обогатило тяхната визуалната осведоменост, би активирало творческото им мислене, както и възможностите за усвояване на основните принципи и подходи към книжното оформление. То също така би способствало за формиране на високи професионални стандарти като основа, върху която студентите ще изграждат бъдещата си професионална реализация.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Атанасов, А. Проучване, адаптация и реализация чрез средствата на рисунката на карти таро (върху творчеството на Йеронимус Бош, Густав Климт, Едгар Алън По): автореферат дис. доктор по изкуствознание и изобразителни изкуства. София, НХА, 2018, с. 25. [Atanasov A. Prouchvane, adaptatsiya i realizatsiya chrez sredstvata na risunkata na karti taro (virhu tvorchestvoto na Yeronimus Bosh, Gustav Klimt, Edgar Alan Po): avtoreferat dis. doctor po izkestvoznание i izobrazitelni izkusstva. Sofia, NHA, 2018, s. 25].

Видео ревю на книга „Хамлет, принц на Дания; сонети; Ромео и Жулиета“ на У. Шекспир с илюстрации на Сава Бродский. [Онлайн. Публикувано 19.05.2022 г. Прегледано 13.05.2024 г.]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=co3MqGwqsOk>. [Video review na kniga „Hamlet, prints na Danija; soneti; Romeo i Julieta“ na W. Shakespeare s ilustratsii na Sava Brodskiy]. [Online. Publikuvano 19.05.2022. Pregledano 15.02.2024]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=co3MqGwqsOk>].

Герчук, Е. Архитектура книги. – М.: Индекс-Маркет, 2011, с. 116. [Gerchuk, E. Arkhitektura knigi. – Moskva.: Index-Market, 2011, s. 116].

Илиев, Красимир. Ясен Гюзелев. София, издателство РИВА, 2021, с. 103–115. [Iliev, Krasimir. Iassen Guselev. Sofia, Izdatelstvo RIVA, 2021, s. 103–115].

Никитина, Т. Ю. Особенности иллюстрирования различных типов изданий. // Картинки и разгворы. Сайт про книжку-картинку. [Уеб-сайт. Публикуван 11.03.2013 г. Прегледан 15.02.2024 г.]. URL: <http://>

¹⁶ Терминът „книжен кодекс“ тук се отнася до исторически установената форма на книга, състояща се от подвързани тетрадки (тетрадките се правят от листове, прегънати на две и зашити по дължината на стъвката). Кодексът може да има меки или твърди корици. Той се появява за първи път в Римската империя като алтернатива на други форми на книги – папирусни свитъци, глинени плочки и др.

www.fairyroom.ru/?p=13584. [Nikitina, T. U. Osobennosti illiustrirovaniya razlichnykh tipov izdaniy. // Kartinki i razgovori. Sait pro knizky-kartinky. [Web-site. Publikuvan 11.03.2013. Pregledan 13.05.2024.] URL: <http://www.fairyroom.ru/?p=13584>].

Новинки издательства „Речь“ [Онлайн. Публикуван 23.05.2017 г. Прегледан 13.05.2024 г.]. URL: <https://enibook.livejournal.com/4011691.html>. [**Novinki izdatelstva** “Rech” [Online. Publikuvan 23.05.2017. Pregledan 15.10.2024]. URL: <https://enibook.livejournal.com/4011691.html>].

„Перед зеркалом“. Интервью със **Сава Бродский**. // Журнал „Смена“, сентябрь 1981 г., № 1306. [Уеб-сайт. Публикуван 28.09.2010 г. Прегледан 13.05.2024 г.]. URL: <http://smena-online.ru/stories/pered-zerkalom>. [Pered zerkalom: interviu sas **Sava Brodskiy**. Jurnal „Smena“, sentiabr 1981, № 1306. [Web-site. Publikuvan 28.09.2010. Pregledan 15.02.2024.] URL: <http://smena-online.ru/stories/pered-zerkalom>].

„Уильям Шекспир“ в иллюстрациях **Саввы Бродского**. [Онлайн. Публикуван 20.11.2022 г. Прегледан 13.05.2024 г.]. URL: https://vk.com/@absque__nota-uilyam-shekspir-v-illustriaciyah-savvy-brodskogo. [William Shakespeare v ilustracijah Savvi Brodskogo. [Online. Publikuvan 20.11.2022. Pregledan 15.02.2024]. URL: https://vk.com/@absque__nota-uilyam-shekspir-v-illustriaciyah-savvy-brodskogo].

Федоров, В. Равнодушное отношение к делу — это дурной вкус. Интервью с Антоном Ломаевым. Лабиринт [Уеб-сайт. Прегледан 13.05.2024 г.]. URL: <https://www.labyrinth.ru/child-now/intervyu-s-antonom-lomaevym/> [**Fedorov V.** Ravnodushnoe otnoshenie k delu – eto durnoy vkus. Interviu с Antonom Lomaevim. Labyrinth. [Web-site. Pregledan 15.02.2024 г.]. URL: <https://www.labyrinth.ru/child-now/intervyu-s-antonom-lomaevym/>]

Информация за илюстрациите:

Снимките са взети от уеб-сайтове, които се намират в отворен достъп:

Антон Ломаев:

1) <https://julia-raskova.livejournal.com/333525.html?>

Ясен Гюзелев:

1) https://www.capital.bg/light/revju/knigi/2010/03/25/878601_alisa_v_stranata_na_esher/

2) <https://rgdb.ru/home/news/4502-pikovaya-dama-i-mikelandzhelo-khudozhnika-yasena-gyuzeleva-v-rossijskoj-gosudarstvennoj-detskoj-biblioteke>

3) <https://impressio.dir.bg/interview/yasen-gyuzelev-risuvam-sreshtu-lineynostta-na-vremeto>

Савва Бродский:

1) <https://mybookland.ru/shekspir-gamlet-prints-datskij-sonety-romeo-i-dzhuletta/>

2) «Уильям Шекспир» в иллюстрациях Саввы Бродского. URL: https://vk.com/@absque__nota-uilyam-shekspir-v-illustriaciyah-savvy-brodskogo.

3) URL: <https://enibook.livejournal.com/4011691.html>.

Илюстрациите на художника Атанас Атанасов са сканирани от автора на статията с разрешението на художника.